

I - I

בית הכנסת באשטמורע

חרב או בלתי נראה

תקופת ב'

תקופת א'

בית-הכנסת באשთמו¹

מאט ל. א. מאיר וא. ריפנברן

א. המקום.

בנפת חברון, כشيخה קילומטרים דרומה ליווה, שכון הכהן א-סמוע, היסטוריונים וועלְיָ הרgel של ימי הבינים, היהודיים כמוסלמים וכנוצרים, פסחו לגמרי על הכהן הזה ולא הוציאו את שמו בכתבייהם, כי רוחם היה מהדרן הראשי, וכל בניין דתי מפוזר לא נמצא בו. במרקוריות מאוחרים יותר מתואר הכהן א-סמוע כחובבה, שבה מסחר קטן של בת יישוב, ויש להנחי כי גורלו היה כגורל כל איזור הנגב, אשר שגשוג בימי השלטון הביאנאי, אולם לאחר מכן השחונת, מהמאה השביעית אחר ספהין ואילך, נתרוקן והלך מאוכזביו וערים פורחות הפכו חרבות. רק לאחר שכותב רילאנד² את עבדתו היסודית על הטופוגרפיה של ארץ-ישראל, וכשה הכהן לחשומת לב כלשהו. ובכל זאת לא הבינו גם תייריהם בעלי הסתכלות, כזיצן, שהו מקום היסטורי מתקופת התנ"ך. הראשון שזיהה את הכהן א-סמוע עם אשთמוע המקראית³ היה רובינסון, ומאו נקבע זיהוי זה בפי כל החוקי דעתות⁴.

רק בראשית המאה הי"ט התחליו מלומדי אירופה ואמריקה לחקור בכהן א-סמוע. זיצן⁵ עבר מה ב-21 במרץ 1807, רובינסון⁶ ב-4 ביוני 1838, אך לא ראה את בית הכנסת; ב-1845 נכל⁷ המקום הזה בחכנית סיירו של הציר רוברטס⁸

(1) דינם וחשיבות על החפירה הזאת נ叙述מו בקיצור ברבעונים AJA, XLI (1937), p. 150; JPOS, XIX (1939), pp. 314-326; QDAP, VI (1938), pp. 221-22. חדין וחשון זהה מוזהה במידה מה עם האחורי. בדרך כלל יש בו השמות והסurnames והכינוי שוכלה.

Reland, *Palaestina*, 1714, vol. II, p. 767, s. vv. *Estemo*, *Estemoa*. (2)

(3) יהושע ט"ו, ב'; כ"א, י"ד; ש"א, ל'; כ"ה; דביה"א ד', י"ג, י"ט; ז', מ"ב.

Ritter, *Erdkunde XIV*, S. 1096, 1103; XV, S. 641; XVI, S. 197ff; (4)

Guérin, *Description de la Palestine. I. Judée*, t. 3. Paris 1869, pp. 173-75; *Survey of Western Palestine*, 1884, III, pp. 403, 412; Buhl, *Geographie des alten Palästina*, 1896, S. 163; Guthe, *Kurzes Bibelwörterbuch*, 1903, S. 171; Thomesen, *Loca Sancta Palästinajahrbuch IX* (1913), S. 31, 83. ע' 7; ע' 49, העלה 2 (חויה הוא וזהו של יוסוף איזולאי, מעלה טוב השלם, בערךת פרימן, 1921, I, ע' 49, העלה 2 (חויה הוא וזהו של העורך); איזולאי עבר בא-סמוע לאוקטובר 1772, בדרך מחברון לאל-עריש, מבלי להזכיר שזו מקום מקראי); י. ה. הורוביץ, ארץ-ישראל ושכנותיה, 1923, חלק א', ע' 99 ואילך; א. י. ברור, הארץ, תל-אביב, 1929, ע' 276; Klein, *Encyclopaedia Judaica*, 1930, s. v., vol. VI, col. 773; קלין, ארבע עשרים בלאות שביהודה (מאמרם לכרך ר' צבי פרץ חיון זל), ע' רע"ט - ש"א, Mann, II-I, תרצ"ה; *Texts and Studies*; vol. I, Cincinnati, 1931, p. 618 ועשרות בלאות שביהודה (מאמרם לכרך ר' צבי פרץ חיון זל), ע' רע"ט - ש"א, תרצ"ה; *Seetzen, Reisen*, Berlin, 1855, vol. III, S. 28. (5)

Robinson, *Biblical Researches*, Boston, 1874, vol. II, p. 204. (6)
Roberts, *The Holy Land*, London, 1855, vol. II, pl. 56. (7)

ארץ יהודה, תרצ"ט, ע' 192; אנגציקלופדיות מקראיות ופרושים ולמקרא.

אשר צייר את הכהר ממרחיק; ב-18 ביולי 1863 הן גירין באשתמו ורשם בה שידי בנייה ובגנים מוקשחות.

סיוור יסודי יותר נעשה על ידי הדוכט ל'ין⁽⁸⁾ ואנשיו, אשר העיר את חשיבותן של החברות לתוכדות האמנות היהודית אף-על-פי שלמעשהה לא הוציא את בית-הכנסת. תבליטים יהודים אחדים, וביניהם מונורה יפה בת שבעה קנים, נתגלו על ידי דלמן⁽⁹⁾ בשנת 1913. בקרוב באותו הזמן, בשנים האחרונות שלפני המלחמה העולמית, ערך א. מדראן⁽¹⁰⁾ בדיקה מקיפה של המקומות ההיסטוריים הנודרים בדרך ארץ ישראל, בא לא-סמו, ואם איןנו טועים, היה הוא הראשון שראה – אולי, כאמור, לא הראשונים שפירסם – את ששת המנורות בנوت שבעה קנים החזקות על גבי אבניים בתחום כתלי הבתים החדים, הפוזרים בכל הכהר. לאחר שהובאה היפה שביניהן לבית הנכות הארכיאולוגיים המושחתים בירושלים, בדקו הנזירים הדומיניקנים אבן הנמצאים בתחום כמה בניינים בא-סמו.

אשתמו, אשר נחשה במאה הרביעית – Iουסלאו⁽¹¹⁾, חזקה עליה שהיה בה בית-כנסת. מן ההכרח הוא, שהמנורות והmeshkופים בעלי-הפתוחים, השכיחים כל-כך בכתלי-כנסת נתגלו במקומות אחרים בארץ-ישראל, יהיו שייכים לכל הפסחות לבית-תפלת יהודי אחד. היכן היה יכול לעמוד? בתוי-הכנסת הקדומים נבנו על פי רוב במקומות ניכרים לעתן, על שייאר הרים או במקומות יפינו, על-ידי מקורי-מים או על שפת הים. אין שום מעין בתוך לא-סמו, ועל הרמה הגבוהה שבכפר מתנוטס בניין מתקופה מאוחרת הרבה יותר⁽¹²⁾. בסירות בכפר, בנובמבר 1934, מצאו כותבי הטורים האלה מאחוריו הבניין הנ"ל שני קירות נוספים. עתיקים הרבה יותר, שהם כתליו המערבי והצפוני של בניין שני, אשר בכתלו הצפוני נמצאה גומחה, ועל האבניים הסמכות אלה כתובות של שתי שורות באותיות עבריות. ברור היה כי זה היה בית-כנסת, מכון לצד ירושלים.

האוניברסיטה העברית פתחה מיד לממשלה וקבעה רשיון לעורך חפירות, אולי מסיבות שונות אי-אפשר היה לגשת לעבודה מיד, והחפירה נעשתה רק בחורף תרצ"ז⁽¹³⁾, אך לפני הגיעם החלו המאורעות בארץ, והעבירה נספהה.

Duc de Luynes, *Voyage*, Paris, 1874, vol. I, pp. 53 ss., 118, 231-235; (8)

pls. 42; 43 (הפטן והמחאות).

(9) Dalman, *PJB* IX (1913), S. 31; Eusebius, *Onomasticon*, ed. Klostermann, 26, 11; 86, 20. (11)

Mader, *Altchristliche Basiliken*, 1918, S. 217. (10)

Abel et Barrois, *Sculptures du sud de la Judée*, RB 1929, pp. 585 ss. (11)

Eusebius, *Onomasticon*, ed. Klostermann, 26, 11; 86, 20. (12)

(13) כפי הנראה אותו בניין אשר ריטר, XV, ע' 641, קרא לו "ארמון צבאי".

(14) חובה נשים היא להביע את תודתו حق למ' א. ט. ריז'מן מונד, מנהל מחלקה העתקות במון החפירות,thon למ' ר. ו. המילסן, מנהל מחלקה העתקות כיוון, על כל העזרה שהושוו לריגל החפירות, וכן למ' ר. ו. המילסן, מנהל מחלקה קרדוס, מושל מחוז חברון בשעה, על תיווכו הנמרץ בינו לבין ובין בניין בית-הכנסת. כמו כן חנו מיכרים טובח לאדריכלנו, מר. ה. ריפנברג, על עצותיו וצייריו, ולמר. י. פינקרפלד על תוכניות שונות.

ב. הבניין המקורי המקורי.

הבניין המקורי (ר' התכנית, ציור א') נבנה בצורת בית דו-חבי (*Breithaus*, שארכו 13.33 מ' ורוחבו 21.30 מ'), שלשה קירות—המערבי, הצפוני והמזרחי—נשתמרו בחיקם המקורי. אך מהקיר הדרומי נשארה רק הפינה המזרחית. יתרון כי החזקים החסרים גללו גםMari, ואולי עודם טמונה מתחת לתבניות החדשנות, שנbowת תושביה הכפר פנוי שני דורות בקרוב. מכיוון שלא ניתן לנו אפשרות להרים את הבתים האלה, לא נערכו חפירות בחיקם הזה.

השלם בקירות הוא הקיר המערבי, שבגלו עולה גם עכשו עלי 8.35 מ' מעלה פניו הפלע הבתוול מבחוון. על הפלע ממש בנוים ארבעה נדבכים המשמשים יסוד. שאר הקיר בנוי נדבכים בגובהם (71 ס"מ) ובינוגנים (46-48 ס"מ) בסטרוגים, בראשיהם וכפתינים לארוך הנדבך כו"ל ב' סדר.

שונה הוא במקצת מראה הקיר המערבי מבפנים. במקום כל נדבך גובה שבוחן נראה כאן נדבך כפול של אבני קטנות, ופה ושם ראש העובר לעובי כל הקיר מן הפנים החוצה. בין שתי חזיתות הקיר (מבפנים ו מבחוץ) נתנו מלוא של אבני קטנות ללא מולט. ככל עביו של הקיר הוא מטר אחד. בפינה הצפונית-המערבית משולבים נדבכים אחדים של הקיר המערבי אל תוך הקיר הצפוני, ובhiveon — אלה של הצפוני משולבים אל תוך הקיר המערבי.

צד החוץ של הקיר הצפוני בנוי כדוגמת הקיר המערבי, פרט לחיקם התחתון. מעלה פלע נבנו חמישה נדבכי יסוד, שני נדבכים של אבני בינויוות מלמטה ושניים — מלמעלת, וביניהם נדבך אחד של אבני קטנות. מעלה לבסיס זהה מטורום עיקרו של הקיר הבניי נדבכים מסווגים של אבני גדרות ובינוגנות. מבפנים, האבניים כמעט כולם בינויוות, אולי גבהן שונה. רובן — פתיני. ורק מספר קטן של ראשים בינויו. עביו של הקיר הצפוני היה 3.32 מ', מה שהראה די מקום וחומר שלוש הגומחות שעילו ידובר להן. יש להניח שהקיר המזרחי היה דומה ברובו לקירות האחרים. אולי כו"ם נשאר במרקחה רק מעט מלבד שרידי שלוש דלתות. מנדבכי הכן הניל' ומעלה, כל האבניים שמוחוץ הן חקלות למדוי: בקיר המערבי, מבפנים, ישן שלוש אבניים שלחן זווית שטוחים.

הגומחות (*niches*). בגובה 208 ס"מ מעלה הרצפה נעשו שלוש גומחות בקיר הצפוני, אחת גדולה בין שתיים קטנות. הגדולה רחבה 137 ס"מ ועומקה 86 ס"מ, עם מרובע פנימה שרוחבו 211 ס"מ ועומקו 73 ס"מ: לומר כל' כל' ע' עמקה של יצור ארכיטקטוני זה הוא כמעט 160 ס"מ. הגומחה המערבית, רחבה 47 ס"מ ועומקה 85 ס"מ עם מרובע פנימה שרוחבו 81 ס"מ ועומקו 63 ס"מ. לומר כל' כל' ע' עמקה הוא 110 ס"מ. הגומחה התוואמת בערך מרווח נחרבה בשעת בניין הבית החדש ונשאר ממנה רק שריד קטן. הגומחות האלה נבנו אבני גוית מסותמות יפה. בגומחה המרכזית נשאר רק נדבך אחד של אבני בשלהמו, אולי גותית מושחתה. אולם שלשת הנדבכים שבgomaha הצדית אפשר כי מראיהם הם את גבהה המקורי של הגומחה עד תקרתה.

הדלתות. שלוש דלתות היו בקיר המזרחי. רוחב האמצעית היה בוודאי 212 ס"מ וגובהה יותר מזה. המשקוף הנוכחי הוא הוספה מאוחרת. ואין לו כל שייכות לבניין העתיק. הור שעלה מרווח הפתח נ麝 משני הצדדים גם בנדבך שמעל לפתחן, ווללה עם המזווהה הימנית של הדלת הדרומית והמזווהה השמאלית של הדלת הצפונית. פתח הדלת הצפונית רוחבו 124 ס"מ, אך את גבהו אי אפשר לקבוע במצבו הנוכחי. מהפתח הדרומי שרדת רק המזווהה הימנית.

הסטיו. לפני הדלתות השתרע לככ' רוחב בית-הכנסת סטיו, שרוחבו 4.10 מ'. היו בו שתי אנטנות, וביניהן שני עמודים שkept 67 ס"מ כאו"א ובסיסיהם רבועים, 90 ס"מ כל צד; גובה הבסיסים — 59 ס"מ. יש סימנים המעידים כי מדרגות אחדות הובילו אל הסטיו. בסיסו של העמוד הדרומי נשמר כמעט באתר (*in situ*).

הרצפה. בית-הכנסת היה מרופץ כנראה לכתילה פסיפס, אולם עם הרובנו הגמור של בית-הכנסת, שנוצר לעי"ש, לא נשארו מן הפיסוף אלא קוביות אחדות בלבד.

ג. חפצים מאוחרים.

לאחר כמה זמן נעשה בדק יסודי בבית-הכנסת. 48.5 ס"מ מעל לרצפה הישנה הונחה רצפה חדשה, שמנעה נשתרמו קצת יותר שרידים. העובדה שרצפת פסיפס זו עשויה קוביות גסות ואפי"ו השירד הגדול ביותר — בקצת שעל' יד הקיר הצפוני — הוא פשוט למד', מעלה על הדעת כי כל הרצפה — או' פרט לרצועה קטנה באמצע — הייתה חסורה כל קשות. אולם התוספת החשובה ביותר בתקופה בדק הבית היא הגומחה הנוסףת בקומה התחתונה. בכוכו' הצפוני נבנתה בה' (מידת ב' ליטטה) 148 ס"מ וארוכה 430 ס"מ) ובה גומחה שעמקה 102 ס"מ ורוחבה 203 ס"מ. לפני הבנייה הזאת אצטבה (רומה 42 ס"מ ושלוחה 35 ס"מ). הנדרך העליון והתחתון של אבני הגומחה מקושטים זר. שבחלקו העליון הוא נمشך לאורך הגומחה ושני צדדייה, בעוד שחלקו התחתון נפסק על-ידי הפינות. נראה כי כיסו אותן הגומחה נועד ל'כתילה' להיות גלוויות. אך בתקופה מאוחרת יותר כיסו אותן בטיח שמקצתו דבוק עד היום באבניים. קרענית הגומחה היתה משוחה ל'פנים' במלט, אך בזמן חפירתו כבר הייתה הרוסה ל'גמר. באבני הור העליון ישנן ארבע שערוריות שנדרעת להן חשיבות. באבן השנייה מימין ובאבן השנייה משמאל נמצא חור מוארך, אשר צדו הרחוב פונה אל הגומחה, ומאתורי החורים האלה מצויים שני חריצים נוספים שארכם 28 ס"מ ורוחם 8 ס"מ. מערכת חריצים זו שמשה כפי הנראה יסוד לגג שעדרא את הגומחה. בשתי האבני הראשונות שבנדרך העליון בצדיה המערבי של הגומחה חקוקה כתובות של שתי שורות באותיות עבריות. סמוך הקיר הצפוני, בין הקיר המערבי והבניל'ה הזאת, היה קיר שני, שנבנה אבניים גראוטות יותר עלי'י-גביה הרצפה השנייה. באמצעות הקיר הזה היה מעין גומחת-ארון ובכתליו חריצים, שכאליו נועד לחזוק דפי-אצטבות.

הגג. אף על פי שאין כל הוכחה כי בשעת בדק הבית תוקן גם הגג, יש לשער שהבר הרעפים שמצאנום שייכים לתקופה השנייה. מכל מקום הם ממשימים הונחה מספיקה כי בית הכנסת היה מכוסה בג-גמלון מכוסה רעפים אדומים. העמודים שעלייהם נשענת התקירה נחרטו ב'לי', ורק בסיסים וחוליות אחדות נמצאו בכתלי' כמה מהבתים החדשניים שבסביבה.

המחראב. כפי הנראה, זהו השינוי האדריכלי האחרון בחולדות בית-הכנסת הvae. בטרם שנחפה למוגדר. אם לדון על פי צורתו וטיב אבניו, יש לשער שהמחראב שייך לתקופה בני-אומיה. כדי לציין שהוא מחובר לחלקו הדרומי של הסוגר הנוכחי וחיווilo כ-365 ס"מ משטח הקיר הדרומי המקורי. או' יש להסביר מזה כי בשעה שנבנה המחרaab, כבר היה הקיר הדרומי של בית-הכנסת הרוס. אם כתזאת הכibus הערבי או מפני סיבות אחרות: שאלה זאת עדין לא נפתרה. גורלו של הבניין אחר-כך, משך מאות השנים, ישאר בודאי חידה סתוםת. לא יאוחר מהמאה ה'ית' חיל משמש גם מסגד, ו"מקום" מקומי ירש את תפקידו זה.